

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқида вакиллик тушунчаси, турлари ва уларнинг суд амалиётида қўлланилиши

Нигора Ғайрат қизи Хушбоқова
Nigora.0303@icloud.com
Термиз давлат университети

Аннотация: Ушбу мақолада вакиллик тушунчаси, унинг ривожланиш тарихи, вакиллик ҳақида олимларнинг фикрлари, муомалага лаёқатли шахслар номидан вакиллик қилиш, муомалага лаёқатсиз шахслар номидан вакиллик қилиш, ваколатсиз вакиллик ва тижорат вакиллиги ҳамда “Вакилликка доир фуқаролик процессуал қонунчилиги нормаларининг судлар томонидан қўлланилиши тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг Қарори батафсил ёритиб ўтилган.

Калит сўзлар: вакиллик, мандант, мандатарий, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, Фуқаролик процессуал кодекси, Оила кодекси, васий ва ҳомийлар, ваколатсиз вакиллик, тижорат вакиллиги, қонуний вакиллик, шартномавий вакиллик.

The concept, types of representation in the civil law of the Republic of Uzbekistan and their application in judicial practice

Nigora Gayrat kizi Khushbokova
Nigora.0303@icloud.com
Termez State University

Abstract: This article deals with the concept of representation, the history of its development, the views of scholars on representation, representation on behalf of able-bodied persons, representation on behalf of incapacitated persons, unauthorized representation and commercial representation and the application of the rules of civil procedure law. The decision of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan is described in detail.

Keywords: representation, mandate, mandate, Civil Code of the Republic of Uzbekistan, Code of Civil Procedure, Family Code, guardians and trustees,

unauthorized representation, commercial representation, legal representation, contractual representation.

Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида вакиллик институти ҳуқуқ ва бурчларни амалга оширишлари ва уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилинишдаги ўрнини қуйидаги ҳолатларда кўради:

- жамиятдаги субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз вақтида амалга оширилишини таъминлайди;

- шахсларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишга ёрдамлашади;

- шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва эркинликларини бузилишининг олдини олади;

- субъектлар ўртасида ўзаро ҳуқуқий муносабатларининг барқарорлигини таъминлаш ва бошқа вазифаларини бажариши билан боғлиқ жамият тараққиётида муҳим ҳисобланади.

Вакиллик бу кеча ёки бугун вужудга келган институт эмас, балки инсоният ривожланишининг барча даврларида муайян шаклда ривожланиб келган, айниқса, қадимги Миср, Чин, Юнон ва Рим давлатларида савдо ва ҳунармандчилик фаолиятида ундан кенг фойдаланилган. Қадимги Римда вакиллик асосан топшириқ шартномаси кўринишида юзага келган. Бунда бир тараф (мандант) топшириқ бериши ва иккинчи томон (мандатарий) унинг вакили сифатида топшириқни бажаришни ўз зиммасига олиши лозим бўлган. Вакиллик предмети сифатида юридик ҳаракатлар ҳам, фактик тусдаги хизматлар ҳам эътироф этилган. Вакиллик кейинчалик XVIII-XIX асрларга келиб анча такомиллаштирилди ва айрим ўзгаришлар билан ҳуқуқий жиҳатдан ҳозирги кундаги шаклга келтирилди. Вакиллик сўзининг ўзи (инглиз. "representation") - бир шахс ўзида мавжуд бўлган ваколат асосида бошқа шахс номидан унинг учун бевосита ҳуқуқларни вужудга келтириш (ўзгартириш, тугатиш) йўли билан ҳаракат қиладиган муносабатдир¹.

*Академик Х.Раҳмонқуловнинг фикрича, XIX-XX асрларда ҳуқуқий муносабатларнинг мураккаблашуви натижасида вакиллик институти жуда яхши ривожланган.*²

Профессор И.Б.Зокиров вакилликнинг моҳияти шундан иборатки, унга асосланиб тузилган битимлар фақат ваколат берувчи учунгина муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни туғдиради, ўзгартиради ва бекор қилади, деб ҳисоблайди. Унингча, вакилнинг шахсан ўзи эса, битимлар юзасидан ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбуриятлар олмайди. Кишининг шахси билан боғлиқ бўлган, шунингдек

¹ <http://hozir.org/loyiha-toshkent-davkat-yuridik-universiteti-v6.html?page=100>

² Х.Раҳманкулов Гражданское право. Учебник – Т., ТДЮИ. – С.438.

қонунларда назарда тутилган битимларни вакил орқали тузишга йўл қўйилмайди. Масалан, никоҳ шартномасига киришиш, алиментларни ундириш ёки тўлаш билан боғлиқ мажбуриятлар.³

Вакиллик деб бир шахснинг иккинчи шахс номидан юридик ҳаракатларни амалга оширишига айтилади. Ишончномага, қонунга, суд қарорига ёки вакил қилинган давлат органининг ҳужжатиغا асосланган ваколат билан бир шахс (вакил) томонидан бошқа шахс (ваколат берувчи) номидан тузилган битим ваколат берувчига нисбатан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини бевосита вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади.⁴

Вакиллик орқали ҳуқуқ лаёқатини амалга ошириш, яъни ҳуқуқлар олиш ва мажбуриятларни бажариш мумкин бўлмаганлиги сабабли вакилларнинг хизматиға фуқаролар ҳам, юридик шахслар ҳам муҳтож бўладилар. Чунончи, фуқаро ўзига қарашли уй-жойни вакил орқали бошқариш ёки сотиши, ташкилотлар эса, вакиллар орқали бир-бирлари билан ҳар хил шартномалар тузишлари мумкин.

Муомалага лаёқатли фуқароларгина вакил бўлишлари, вакиллик қилишлари мумкин. Истисно сифатида айрим ҳолларда ўн олти ёшга тўлиб, паспорт олган фуқаро ҳам вакил бўлиши мумкин. Фуқароларнинг фақат бир-бирлари учунгина эмас, баъзи ҳолларда ташкилотлар учун ҳам вакил бўлишларига қонун йўл қўяди. Масалан, савдо ва таъминот бўлимларининг агентлари, маҳсулот тайёрловчи вакил ва бошқа ходимлар ташкилотларнинг вакиллари сифатида иш бажарадилар.

Юридик шахс фақат ўз уставида назарда тутилган ҳолларда ёки ўз фаолиятининг характериға мувофиқ бўлгандагина фуқароларнинг вакили ёки бошқа юридик шахс вакили сифатида ҳаракат қилишлари мумкин.

Ташкилотларнинг мулкӣ ҳуқуқларини, шунингдек, фуқароларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини кўриқлаш мақсадида қонун кимларни вакил сифатида ҳаракат қила олмаслигини белгилайди. Жумладан, ташкилотнинг бош бухгалтерига ўзи ишлаб турган ташкилот учун банкдан ва молия органларидан нақд пул, шунингдек, бошқа товар, моддий бойликлар олишга йўл қўйилмайди. Савдо корхоналари ва бошқа ташкилотлар ўзларидан олинган ваколатномалар юзасидан ҳисобот бермаган мансабдор шахсларни товар ва бошқа ашёларни олиш учун вакил қила олмайди⁵.

Судда: вояга етмаган шахслар, васийлик ва ҳомийлик остидаги шахслар фуқароларнинг вакиллари сифатида қатнаша олмайдилар. Судьялар,

³ И.Б.Зокиров Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. – Т., ТДЮИ.- Б.173.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. (2021-йил 1-мартгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси www.lex.uz (расмий манба) асосида. Тошкент. "Yuridik adabiyotlar publish" 2021

⁵ <http://arxiv.uz/ru/documents/.referatlar/huquqshunoslik/vakillik-va-ishonchnoma>

терговчилар, прокурорлар қонуний вакил сифатида (ота-оналар, фарзандликка олганлар, васийлар, ҳомийлар) шунингдек, тегишли суд ёки прокуратуранинг вакил сифатида қатнашиш ҳолларидан ташқари, судда вакил бўла олмайдилар. (Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик-процессуал кодекси, 51-модда).

Ваколат берувчи ҳар қандай шахс: муомалага лаёқатли ва муомала лаёқатсиз фуқаролар ҳам, шунингдек, юридик шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Вакил унга берилган ваколатлар доирасида иш юритади. Ваколат бевосита ваколат берувчининг ўзга номидан чиқиш ҳуқуқидан иборат. Бу бошқа шахс номидан чиқиш ҳуқуқларининг ҳажми вакилнинг ваколат берувчидан олган ваколатлари билан белгиланишини билдиради. Вакилнинг ваколатлари бўлмаганда унинг ваколат берувчи учун амалга оширган битими тузилмаган бўлади. Ваколат берувчи томонидан тузилган битим унинг ваколатлари, жумладан ишончномасида белгиланган ваколатлари доирасига кирган, лекин ваколат берувчининг учинчи шахс билан аввалдан келишувига зид бўлган ҳолатларда бошқача оқибат юзага келади. Масалан, фирманинг учинчи шахси билан шартномасида унинг филиалининг раҳбари юридик шахснинг номидан фақат кўчар мулкни сотиш ҳуқуқига эга бўлиши кўзда тутилган. Бу ҳолда, филиал раҳбарининг ишончномасида унинг томонидан юридик шахснинг номидан ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш имконияти кўрсатилиши мумкин бўлса ҳам, филиал номидан бино сотилиши юзасидан битим Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 126-моддасига биноан ҳақиқий эмас деб тан олинади (барча келиб чиқадиган оқибатлари билан), чунки учинчи шахс тегишли чекловлар тўғрисида билган (учинчи шахс мавжуд чекловлар тўғрисида билиши лозим бўлган ҳолатда ҳам худди шундай оқибатлар юзага келади).

Вакил, ўзганинг номидан ва ўзганинг манфаатида иш юритиб, барибир ўз иродасини билдиради. Чунки айнан унинг ваколат билан берилган ҳуқуқларни амалга ошириш юзасидан амалдаги ҳаракатлари маълум натижаларга олиб келади.

Ваколатларнинг мавжудлиги вакилликнинг зарурий шартидир. Шу туфайли вакиллик тегишли ваколатларсиз вакилликка хос бўлган оқибатларга олиб кела олмайди, яъни бир шахс - вакилнинг ҳаракатлари билан номидан битим тузилган шахснинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини юзага келтира олмайди, деган қоида умумий ҳисобланади.

Муомалага лаёқатли шахслар ўзлари танлаган вакиллар орқали битимлар тузишлари мумкин, битим ўз характерида кўра фақат шахсан тузилиши мумкин бўлган ҳоллар, шунингдек қонунда кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно (Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси, 130-модда).

Ваколат берувчи ва вакил ўртасида ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши асослари, яъни вакилнинг ҳуқуқий лаёқатини туғдирувчи юридик фактлар қуйидаги ҳолатлар ҳисобланади:

1) ваколат берувчининг вакилга ваколатларни бериш тўғрисидаги шартномада ёки ишончномада ифодаланган иродаси;

2) шунга ваколатланган давлат органи ёки маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органининг субъектга бошқа шахсларнинг вакили сифатида ҳаракат қилишни белгилаб берувчи ҳужжати;

3) қонун бўйича мавжудлиги бир шахснинг иккинчи шахс вакили бўлиши юзасидан ваколатларини вужудга келтиради.

Вакиллик муносабатларини туғдирувчи шартномалар топшириқ шартномаларидир (ФКнинг 46-боби). Улар бўйича битта томон (топшириқ шартномасидаги вакил шахс) бошқа томоннинг (топшириқ шартномасидаги топшириқ берувчи) номидан ва ҳисобидан маълум юридик ҳаракатларни амалга ошириш мажбуриятини зиммасига олади. Вакилнинг ваколатларини тасдиқловчи бир томонлама битим унга ваколат берувчи томонидан ишончноманинг берилиши ҳисобланади. Ваколат берувчи ва вакил ўртасидаги шартнома битими асосида юзага келадиган вакиллик, ваколат берувчига вакил томонидан ишончнома берилиши асосида юзага келадиган вакиллик билан биргаликда, ихтиёрий вакиллик деб аталиши қабул қилинган. Вакил ўзганинг (ваколат берувчининг) номидан ва ўзганинг манфаатида, унга топшириқ шартномаси билан берилган ваколатлар доирасида иш юритади. Шу билан бирга вакил ўз характерида кўра ваколат берувчи томонидан фақат шахсан амалга оширилиши мумкин бўлган битимни, масалан, васият тузишни амалга оширишга ҳақли бўлмайди.

Муомалага лаёқатсиз фуқаролар номидан битимларни уларнинг ота-оналари, фарзандликка олувчилари ва васийлари тузадилар(Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси, 131-модда).

Ушбу модда муомалага лаёқатсизлар учун вакиллик қилиш ва уларнинг номидан фуқаролик-ҳуқуқий битимларни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг доирасини қатъий белгилайди. Булар болаларнинг хусусий мулкни фуқаролик қонунчилиги билан белгиланган тартибда бошқариш ва тасарруф этишга ҳамда муомалага лаёқатсизларнинг номидан битимларни ишончномасиз амалга оширишга ҳақли бўлган ота-оналари, фарзандликка олувчилари ва васийларидир⁶. Ўзбекистон Республикаси Оила Кодексининг 74-моддасига мувофиқ, болаларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш уларнинг ота-оналарига юклатилади. Ота-оналар ўз болаларининг қонуний вакиллари бўлиб, ҳар қандай жисмоний ва юридик шахслар билан

⁶ <http://lex.uz/docs/-104720>

муносабатларда, жумладан судларда махсус ваколатларсиз уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиб чиқадилар. Ота-оналар, агар ҳомийлик ва васийлик идораси томонидан ота-оналар ва фарзандларнинг манфаатлари ўртасида зиддиятлар борлиги аниқланган ҳолда фарзандларининг манфаатларини ифодалашга ҳақли эмас. Ота-оналар ва фарзандлар ўртасида зиддиятлар бўлганда ҳомийлик ва васийлик идораси фарзандларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун вакилни тайинлаши шарт. Ўзбекистон Республикаси Оила Кодексининг 165-моддаси фарзандликка олинган болаларни фарзандликка олувчининг ўз болаларига барча шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларида тенглаштиради, бу ўз навбатида фарзандликка олувчининг (фарзандликка олувчиларнинг) фарзандликка олинган боланинг ота-онаси (ота-оналари) сифатида чиқиш ҳуқуқини билдиради. Ўзбекистон Республикаси Оила Кодексининг 181-моддасига кўра, васийлар васийликка олинганларнинг қонуний вакиллари бўлади ҳамда уларнинг номидан ва уларнинг манфаатларини кўзлаб барча зарур битимларни амалга оширади. Ота-оналар, фарзандликка олувчилар ва васийлар томонидан васийлик остидагиларнинг мулки билан амалга оширадиган битимларининг қонунийлиги устидан назоратни ҳомийлик ва васийлик идоралари амалга оширади, улар битимларнинг қонунийлигига гумон туғилган ҳолда суд тартибидан ота-оналар, фарзандликка олувчилар ва васийлар томонидан амалга оширилган битимларни бекор қилишни талаб қилишга ҳақлидир.

Вакил қилинмаган шахс томонидан бошқа шахс номидан тузилган ёки ваколатлардан ташқари чиқиб тузилган битим ваколат берган шахс ушбу битимни кейинчалик маъқуллаган тақдирдагина унинг учун ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Битим тузишга ваколат берган шахс битимнинг ижрога қабул қилинганлигидан гувоҳлик берувчи ҳаракатлар қилган ҳолда ҳам бундай битим маъқулланган ҳисобланади. Битим тузишга ваколат берган шахс томонидан битимнинг кейинчалик маъқулланиши уни тузилган пайтидан бошлаб ҳақиқий битимга айлантиради (Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси, 132-модда).

Битимлар ва бошқа юридик ҳаракатлар бу ҳаракатларни амалга оширувчи шахслар учун ҳуқуқлар ва мажбуриятларни юзага келтиради (ФКнинг 8-моддаси). Битим асосида ҳаракатни амалга оширган шахсдан бошқа шахсда юридик оқибатлар юзага келиши учун махсус ҳуқуқ керак бўлади. Вакилликда бундай ҳуқуқ ваколатдан ташкил топади. Шунинг учун ваколатсиз ёки ундан четлашган ҳолда амалга оширилган битим ваколат берувчи учун ҳуқуқий оқибатларга олиб келмайди.

Битим номидан ва манфаатини кўзлаб амалга оширилган шахснинг ваколатсиз ёки ваколатидан ошиб кетган ҳолда улар билан битим тузган

шахсларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш мақсадида қонунда ваколат берувчи кейинчалик ушбу битимни тўғридан-тўғри маъқуллаши шарти билан мазкур битим уни амалга оширган шахснинг номидан ва унинг манфаатида тузилган ҳамда ҳақиқий деб ҳисобланиши кўзда тутилган.

Тадбиркорлар шартномалар тузаётганида улар номидан доимо ва мустақил суратда вакиллик қилувчи шахс (тижорат вакили) вакилнинг ваколатлари кўрсатилган ёзма шартнома асосида, бундай ваколатлар кўрсатилмаган тақдирда эса ишончнома асосида ҳам иш олиб боради. Тижорат вакили ўзининг иштирокида тузилган шартномадаги турли тарафларнинг манфаатларини фақат бу тарафларнинг розилиги билан ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳоллардагина айна бир вақтда ифодаланиши мумкин. Агар тарафлар билан тузилган битимда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тижорат вакили шартлашилган ҳақни ва топшириқни бажариши вақтида қилган чиқимларини тенг улушларда тўлашни шартномадаги тарафлардан талаб қилишига ҳақли. Тижорат вакили ўзига берилган топшириқни бажариб бўлганидан кейин ҳам савдо битимлари тўғрисида ўзига маълум бўлган маълумотларни сир сақлаши шарт. Тадбиркорлик фаолиятининг айрим соҳаларидаги тижорат вакиллигининг хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади (Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси, 133-модда).

133-модда фуқаролик ҳуқуқи учун янги бўлган вакиллик турини киритади. Тижорат вакили доимо тадбиркорлар номидан тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлган битимларни сурункали ва мустақил суратда амалга оширадиган тадбиркордир. Тегишли ҳолатни ҳисобга олган ҳолда анъанавий вакилликдан жиддий фарқ қилувчи вакиллик конструкцияси яратилган. Вакилликнинг ушбу тури учун белгиланган ҳуқуқий режимнинг хусусиятларидан бири шундан иборатки, тижорат вакили одатдаги битимлардан ташқари ундан бошқа ҳеч ким туза олмайдиган битимларни ҳам тузиши мумкин. Гап шундаки, ФКнинг 133-моддаси айна бир вақтда иккала томоннинг (сотувчи ва харидор, қарз берувчи ва қарздор, пудратчи ва буюртмачи, ижарага берувчи ва ижарачи, ва ҳоказо) вакили бўлган тижорат вакили томондан битим тузилишига йўл қўяди. Битимда иккала томоннинг манфаатларида жиддий таъсир этиши мумкин бўлган шу турдаги муносабатларнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олиб, ФК бундай моделдан фойдаланишнинг бир қатор мажбурий шартларини белгилайди. Улардан ҳеч бўлмаса биттасининг йўқлиги тижорат вакили томонидан тузилган битимни тузилмаган, яъни ваколат берувчилар учун бирор-бир оқибатларни юзага келтира олмайдиган деб тан олиш учун етарли асос бўлади.

Бундай мажбурий шартларнинг таркибига қуйидагилар киради:

1. Томонлар бир вақтнинг ўзида тижорат вакилликка розилигини билдиришади. Бу қоидадан истиснолар фақат қонун ҳужжатлари билан белгиланган ҳолларда мумкин бўлади.

2. Тижорат вакили унинг аини бир вақтдаги вакилликка бўлган ҳуқуқларини кўзда тутадиган тўғридан-тўғри ифодаланган ваколатларга эга бўлиши лозим. Бундай ваколатлар бўлғуси битимнинг иккала томони тижорат вакили билан тузган ёзма шартномаларда ёки улардан ҳар бири томонидан берилган ишончномаларда бўлиши мумкин⁷.

Шу билан бир қаторда, 2010-йил 14-май куни “*Вакилликка доир фуқаролик процессуал қонунчилиги нормаларининг судлар томонидан қўлланилиши тўғрисида*”⁸ги Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 5-сонли Қарори қабул қилинган.

Ушбу Қонун мазмунига кўра, суддаги вакил - ишонч билдирувчи шахс номидан ва унинг манфаатлари учун берилган ваколат доирасида процессуал ҳаракатлар содир этадиган ҳамда ҳуқуқларини амалга оширишда унга ёрдам берадиган жисмоний шахсдир.

Судлар шуни назарда тутадикки, қонун фуқаролик ишлари бўйича судда вакилликни икки турга ажратади - қонуний, яъни мажбурий вакиллик (ФПК 51-моддаси) ва шартнома бўйича, яъни ихтиёрий вакиллик (ФПК 52-моддаси).

Қонуний вакиллик белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз, муомала лаёқати чекланган, бедарак йўқолган деб топилган ёки ўлган деб эълон қилинган шахслар ҳуқуқлари ва қонун билан кўрикланадиган манфаатларига дахлдор фуқаролик ишларини судда кўришда мажбурийдир.

Судда *шартнома бўйича (ихтиёрий) вакил* сифатида ушбу қонунда назарда тутилган шахслар иштирок этишлари мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. <http://hozir.org/loyiha-toshkent-davkat-yuridik-universiteti-v6.html?page=100>
2. Х.Раҳманкулов Гражданское право. Учебник - Т., ТДЮИ. - С.438
3. И.Б.Зокиров Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. - Т., ТДЮИ.- Б.173
4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. (2021-йил 1-мартгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси www.lex.uz (расмий манба) асосида. Тошкент. "Yuridik adabiyotlar publish" 2021
5. <http://arxiv.uz/ru/documents/.referatlar/huquqshunoslik/vakillik-va-ishonchnoma>
6. <http://lex.uz/docs/-104720>

⁷ <http://www.osce.org/files/f/.documents/8/7/74875.pdf>

⁸ <http://lex.uz/docs/-2414102>

7. <http://www.osce.org/files/f/.documents/8/7/74875.pdf>;
8. <http://lex.uz/docs/-2414102>.